

TEKSTO SEMANTINIS BRANDUOLYS, KLASIFIKACIJA IR STRUKTŪRA

ZITA ALAUNIENĖ

Vilniaus pedagoginis universitetas
zalaunienė@gmail.com

Pagrindiniai žodžiai: *teksto branduolys, gelminė struktūra, paviršinė struktūra, struktūrinis teksto tipas, pasakojimas, aprašymas, samprotavimas.*

Į tikrovę žvelgiančiam subjektui pasaulis atsiveria kaip objektas, kaip tam tikra subjekto priešybė. Šią priešpriešą subjektas stengiasi įveikti suvokdamas objektą, paversdamas jį savo vidine patirtimi, turinčia tam tikrą reikšmę, prasmę. Suvoktas objektas subjekto sąmonėje tampa jo savastimi – dalyku, kuris yra suprantas, įvardytas, apie kurį mąstoma. Atskirtis *objektas / dalykas* yra svarbi metodologiniu požiūriu: esama atvejų, kada teoriškai tikslinga skirti realaus pasaulio objektą nuo jo pavidalo, perkelti į teorinių svarstymų erdvę, t. y. nuo dalyko. Tačiau įprastoje, praktinėje vartosenoje šios sąvokos dažniausiai neskiriamos, vartojamos kaip sinonimai: *dalykas – objektas, apie kurį kalbama*.

Ar galima laikyti kalbos pradžią objekto ir subjekto susidūrimo įvykį, kada sąmonėje randasi dalykas, t. y. kada objektas įvardijamas? Jeigu turėtume omenyje vidinę kalbą, tą kalbą, kuria mąstoma, į šį klausimą reikėtų atsakyti teigiamai. Bet jeigu sutiksime, kaip teigia P. Rikioras, kad „Kalba – tai vyksmas, asmenišką patirtį paverčiantis vieša“ (Ricoeur 2001, 32), tai reikėtų pripažinti, kad kalba randasi tik tada, kai migloti psichikos esiniai transformuojami, eksteriorizuojami. Ar vienaip, ar kitaip sprendžiant šį klausimą, reikia sutikti, kad ontologinė kalbos sąlyga yra būties pasaulio patirtis, tai, kas randasi, kai susiduriama su aktualia tikrove. Čia jau galima išžvelgti „pirminę prasmų miglą, pirminį turinio vaizdą“ (Bartas 1991, 273). Šioje prasmų migloje jau slypi būsimo teksto semantinio branduolio užuomazgos – dalykas (objektas), kartu ryškėja kita sudedamoji branduolio dalis – problema. Tačiau, kad rastųsi kalba, reikia dar kitos sąlygos – subjekto intencijos, tikslo perteikti vidinę patirtį, ją eksteriorizuoti – paversti išorine kalba, sakytiniu ar rašytiniu tekstu, diskursu.

Teksto branduolyje glūdi potencialios reikšmės, kurios plėtojasi, tampa tekstu, susidedančiu iš elementų, turinčių tam tikras funkcijas, susijusių tam tikrais santykiais, t. y. sudaro sistemą su jai būdinga struktūra. J. Lotmanas pabrėžia specifinę

ženklų sistemų ypatybę: „Jų materialią substanciją sudaro ne „daiktai“, bet tų daiktų santykiai“ (Лотман 1970, 69). Kitaip tariant, sistemos struktūroje svarbiausi ne jų sudarantys elementai, bet jų santykiai. Branduolyje jie ryškėja kartu su pagrindiniais elementais. Būtent elementų santykiai tekstą organizuoja, paverčia jį vieninga visuoma. Taigi čia sutelktos visos teksto struktūros užuomazgos. Iš branduolio vertikalia kryptimi kyla klausimai, problemos, formuojasi tikslai, motyvai, intencijos, plėtojasi idėjos, teiginiai, sprendimai. Šie elementai skleidžiasi į atskiras sudedamąsias dalis, jos kristalizuojasi į teksto segmentus, fragmentus. Tai gelminės (giliosios, vidinės, giluminės) struktūros susidarymo procesas. Gelminė struktūra toliau eksteriorizuoja – tampa išorine, paviršine struktūra, reiškia gramatikos ir leksikos priemonėmis. Paviršiniai jos sluoksniai rutuliojasi horizontalia linkme, jie yra linijinio pobūdžio.

Siekiant susidaryti aiškesnę teksto struktūros sampratą, reikia atsižvelgti į tai, kad esama didžiausios tekstų įvairovės. Taigi iškyla tekstų klasifikacijos problema. V. Sirtauto nuomone, tai bene kebliausia problema, nors ja domėtasi jau nuo antikinų laikų. Jis atkreipia dėmesį į klasifikacijos kriterijų paiešką (Sirtautas 2001, 42). Išties tų kriterijų esama labai įvairių. Antai V. Labutis nurodo bent penkis kriterijus ir dar keletą papildomų (Labutis 2000, 10–13). J. Rozenbergas išvardija septynis (Rozenbergas 2000, 9–10).

Nesiimant nagrinėti kriterijų gausos ir įvairumo, derėtų atidžiau pažvelgti į seną, atėjusią iš retorikos ir stilistikos, tradiciją skirstyti tekstus į tris tipus: pasakojimą, aprašymą ir samprotavimą. Tiksliau sakant, tai nėra visų tekstų suskirstymas į tris grupes, bet tik pagrindinių, svarbiausių, labiausiai išsiskiriančių, būdingiausių tekstų išskyrimas. Be to, negalima pasakyti, kad tai logiška klasifikacija, nes negalima įžvelgti vieno skirstymo pagrindo. Kita vertus, abejotinas ir jų tradicinis vardijimas: *teksto tipai*. Toks pavadinimas neatskleidžia jų rūšinių savybių – tam tikri tipai yra ir stiliai, ir žanrai, ir grožinės literatūros rūšys (epas, lyrika, drama) ir kt. R. Marcinkevičienė vartoja terminą *retoriniai teksto tipai* (Marcinkevičienė 2004, 198). Bet šie tipai nepriklauso vien tik retorikai, nes įtikinimas, kurio siekia retorika, nėra pati būdingiausia šių tekstų ypatybė. Beje, R. Koženiauskienė savo „Retorikoje“ tokio termino nevartoja – ji kalba apie *teksto tipus, tradicinius teksto tipus* (Koženiauskienė 1999, 155–178). Gal tinkamesnis būtų A. Bitinienės vartojamas terminas *teksto organizavimo formos* (Bitinienė 1997, 34), bet ir jis nėra visai tikslus: ribojasi nuoroda į formą, o ne į turinį. Tad greta kitų problemų visai pagrįstai galima kelti klausimą: kaip patikslinti, sukonkretinti *teksto tipo* pavadinimą? Galbūt atsakymą padėtų rasti esminių problemų – tekstų tipologijos, teksto struktūros nagrinėjimas.

Nors aptariamųjų teksto tipų skirtybės gana akivaizdžios, bet nežinant aiškaus jų skirstymo pagrindo, randasi neaiškumų, sunkumų suvokiant jų esmę, kartais jie net painiojami, neskiriama, kuo vienas tipas skiriasi nuo kito. Todėl aktualu perprasti jų svarbiausius bruožus ir skirtybes. Kas sudaro teksto tipo savitumą, pagrindinį diferencinį bruožą? Šios problemos sprendimo derėtų ieškoti teksto branduolyje. Kaip minėta, jo centrą sudaro dalykas, atėjęs iš nekalbinės būties, iš objekto. Jis lemia

rašytinio ar sakytinio teksto tipą. Koks yra tas teksto branduolyje esantis dalykas? Tai patys bendriausi pasaulio reiškiniai, skirstomi į tris grupes, apimančias veiksmą, vaizdą, mąstymą. Būtent šias grupes ir atitinka nuo seno žinomi tipai: jeigu teksto branduolyje yra istorija, įvykis, nutikimas, veiksmas, tai toks tipas yra pasakojimas; jeigu regimasis vaizdas, pavidalas, figūra, paveikslas – aprašymas, o jeigu teiginio svarstymas, aiškinimas, pagrindimas, įrodymas – tai samprotavimas.

Taigi skirstoma dalyko atmainos, tiksliau tariant, dalyku tapusio objekto, atėjusio iš nekalbinės erdvės, iš realaus pasaulio tikrovės, rūšys. Kaip galima logiškai nepriekaištingai argumentuoti skirstymo procesą? Čia dėmesio nusipelno J. Balčikonio teiktas skirstymas. Iki šiol jis nenagrinėtas, atrodo, net neminėtas galbūt dėl to, kad J. Balčikonio rašyta seniai – 1928 m. Autorius vartojo senus terminus, kurie dabartinėje vartosenoje jau pasikeitę ir skaitytojui gali būti neaiškūs. Be to, straipsnyje aptariamai klausimai gali atrodyti neaktualūs – autorius kalba apie to meto rašinius, nors iš tiesų mokyklinė tematika neturėtų klaidinti – teksto tipas iš esmės nesiskiria, ar jis sukurtas mokinio, ar rašytojo.

J. Balčikonio nuomone, „visus rašinius (taigi ir visus tekstus – Z. A.) galima suskirstyti į dvi rūšis: a) a p s a k y m u s ir b) p r o t a v i m u s“ (Balčikonis 1984, 232). Ką autorius vadina *apsakymu* ir ką *protavimu*, matyti iš kitos citatos: „Apsakyme, kaip matėme, turėjome eilę atsitikimų ar faktų, planingai išdėstytų arba paskui vienas kitą (atpasakojimas) (t. y. *pasakojimas* – Z. A.), arba šalia kits kito (aprašymas) <...>, o čia protavime turime pamatinę mintį, iš kurios vedame visą eilę kitų minčių“ (ten pat, 232). Tai dichotominė klasifikacija: visi tekstai suskirstyti į *apsakymus* ir *protavimus*. Pastaruosiuose „nėra ko atpasakoti ar aprašinėti, čia nėra duota jokių faktų, kuriais galėtumėm kaip nors operuoti, čia tėra viena mintis, kurią mes turim išsiaiškinti naudodamiesi kitomis mintimis“ (ten pat, 233). Antra pakopa – *apsakymo* skirstymas į pasakojimą (jį vadina *atpasakojimu*) ir aprašymą. Taigi matome aiškią ir tikslia, tvirtai suręstą dichotominę klasifikaciją. Beje, J. Balčikonis dar išskiria *karakteristiką* kaip aprašymo rūšį, bet kartu nurodo: „karakteristikos arti stovi prie protavimo temų, todėl jos kartais gali būti skiriamos prie jų“ (ten pat, 232). Čia iškyla autorius, ne tik siekiantis logiško skaidrumo, bet ir vengiantis kategoriškų sprendimų: jis nebijo parodyti, kad abejoja, ar charakteristiką skirti prie aprašymo, ar prie protavimo. Tai svarbu sprendžiant charakteristikos, kaip tipo, problemą.

J. Balčikonio teikiama tekstų samprata svarbi siekiant perprasti ir tobulinti tradicinę klasifikaciją. Autorius neišvardija kriterijų, bet juos galima atspėti. Visi tekstai skirstomi pagal objektą materialumo pagrindu – atskiriami samprotaujamieji, t. y. nematerialūs, tekstai nuo materialųjų. Pastarieji skirstomi lokacijos, Aristotelio nurodytų pasaulio pažinimo kategorijų, pagrindu (Aristotelis 1990, 34). Tai laike vykstantis veiksmas, įvykis – pasakojimas ir vietą užimantis daiktas, kūnas – aprašymas. Gali atrodyti, kad įvykis nėra materialus, todėl negalima jo gretinti su materialiu daiktu, kūnu. Tačiau čia materialumo, M. Fuko (M. Foucault) nuomone, esama: „įvykis nepriklauso kūnų tvarkai. Vis dėlto jis anaipol nėra nematerialus; būtent materialumo lygmenyje jis tampa efektyvus, jis tampa efektyvumu; jis atsitinka ir jį aptinkame

materialių elementų santykyje, sambūvyje, dispersijoje, palyginime, kaupime, atrinkime“ (Foucault 2001, 38).

Ši klasifikacija neapima visos tekstų įvairovės, už jos ribų lieka kitokių tekstų. Jau minėta *charakteristika*, kurios branduolį sudaro vidinės žmogaus (kartais gyvūno) savybės. Esama tekstų, kuriuose pateikiami, konstatuojami faktai, duomenys, išskaičiuojami reiškiniai. Tokie tekstai gali būti naujienų pranešimai, reklama, oro prognozė. Jie vadintini *informacija* (gal *konstatavimu*). Dar vieno tipo tekstus sudarytų pageidavimai, metodiniai patarimai, rekomendacijos, direktyvos. Juos būtų galima vadinti *nurodymais*. Sunku apibūdinti ir pavadinti tokį tekstą, kuriame vaizdingai nusakoma vidinė žmogaus būseną, nuotaiką, atskleidžiami jausmai ir išgyvenimai. Tai grožinės literatūros lyriniai tekstai, paprastai eiliuoti. Jie vadintini *jausmų sklaida*.

Siekiant aprėpti visus tekstus, ieškoma išeities: arba klasifikacija plečiama papildant naujais tipais, arba į vieną iš tipų įtraukiama kitokių tekstų, bet kitu pagrindu. Jau vien J. Balčikonio *karakteristikos* pavyzdys rodo, kaip keblu skirtingą tekstą įsprausti į vieno ar kito teksto rėmus. Bėda ta, kad rėmai neatlaiko, suyra ir papildytas nauja teksto atmaina tipas netenka „grynumo“, ir tai gali išardyti, išklibinti visą sistemą. Todėl, atrodo, tikslinga rinktis pirmąjį būdą ir į klasifikaciją įtraukti kitokių tekstų, juoba kad skirstymo pagrindas – objektas (dalykas) gana parankus tokiam plėtimui. Reikia pripažinti, kad išsami ir tiksli, visus tekstus aprėpianti, klasifikacija gana problemiška. Nors visi tekstai turi bendrą struktūrą, bet kiekvienas teksto tipas yra variantas, pasižymintis savitomis struktūros savybėmis. Tą savitumą lemia bendrųjų struktūrinių elementų ir jų santykių ypatumai, visų pirma branduolyje glūdinčio dalyko (objekto) savybės. Todėl dera atidžiau atskirai pažvelgti į kiekvieno tipo branduolio centre glūdinčią dalyką (objektą): kokios jo sudedamosios dalys ir, svarbiausia, kokie jų santykiai. Tai klausimas, susijęs su teksto turiniu, teksto gelmine struktūra.

Pasakojimo branduolyje, kaip minėta, yra istorija, įvykis, nutikimas. Rutuliojant pasakojimą įvykis skaidomas į dalis, segmentus – smulkesnius įvykius, veiksmus. Šie gali būti skaidomi į dar smulkesnius segmentus, nelygu kokia pasakojamoji istorija: ilga ir sudėtinga ar trumpa ir paprasta, sudaranti kokią paprastą nutikimą, kuri galima padalyti į keletą segmentų – veiksmų. Kadangi struktūroje svarbiausi yra ne jos elementai, sudedamosios dalys, bet santykiai tarp tų dalių (nes jie atskleidžia struktūros esmę), tad svarbu žinoti, kad pasakojimo fragmentus sieja laiko santykiai. Suprantama, pasakojime esama įvairiausių kitokių loginių-semantinių santykių, bet laiko santykiai yra svarbiausi – jie yra reliaciniai, atlieka teksto organizuojamąją funkciją. Tuo pasakojamasis teksto tipas skiriasi nuo kitų tipų. Istorija, įvykis vyksta laike, jos atskiri veiksmai rutuliojasi nuosekliai nuo pradžios iki pabaigos. Tiesa, kai kurių pasakojamųjų žanrų, ypač meninio stiliaus, tekstuose įvykis gali būti pasakojamas ne nuo pradžios, bet nuo pabaigos ar nuo vidurio. Tai negriauna pasakojamojo teksto laiko nuoseklumo, nes įvykis vis tiek bus suvoktas kaip tolydi veiksmų seka,

turinti pradžią, raidą ir pabaigą. (Moderniojoje literatūroje kartais pasitelkiamas kitoks struktūravimas: laiko nuoseklumas tarsi paverčiamas archetipiniu vienalaikiškumu. Vis dėlto čia vis tiek žaidžiama laiko santykiais.) Suprantama, pasakojimas susijęs ir su erdve, nes įvykis turi vykti kokioje nors vietoje. Bet ji pasakojime nenumelia dėstomųjų dalių sekos, nes vieta neturi teksto organizuojamojo vaidmens, kuris priklauso laikui ir užkoduotas semantiniame teksto branduolyje kartu su objektu. Nesigilinant į visą labai sudėtingą pasakojimo struktūrą, reikia pasakyti, kad ji realizuojama labai įvairaus pobūdžio tekstuose. Teksto lingvistikos žinyne J. Vaskelienė nuodugniai apibūdina įvairius pasakojimo žanrus ir jų skirtynes (Vaskelienė 2007, 49–52). L. Mykolaitienė nurodo net devynis kriterijus, pagal kuriuos gali būti klasifikuojami pasakojamieji tekstai (Mykolaitienė 1997, 39)

Aprašymo branduolio objektas – suvokiamas pojūčiais regimasis pasaulis, jo vaizdai (gamtos, miesto), žmonių, gyvūnų, daiktų išvaizda, vaizduojamojo meno kūriniai. Jų išorės ypatumai yra matomi, jie esti erdvėje. Žinoma, jie egzistuoja laike, bet jų buvimo laikas yra sustingęs, nekintantis. Jeigu tekste parodyta aprašomojo dalyko kaita, procesas, tai tokį tekstą derėtų skirti prie pasakojimo. Įvairūs cheminių reakcijų procesai, gamtos reiškinių vyksmas, instrukcijos, nurodymai, kaip atlikti kokią veiksmą, dažnai vadinami aprašymais, pvz., *eksperimento aprašymas*. Taip pat įprasta biografiją vadinti *gyvenimo aprašymu*. Kartais galima aptikti *įvykio* ar *istorijos aprašymą*. Tačiau šiais atvejais žodis *aprašymas* vartojamas ne griežta terminologine reikšme, nes čia nėra aprašymo struktūros – teksto dalių tvarką lemia ne erdvė, bet laikas, laiko nuoseklumas, pagal kurį išdėstytos proceso, vyksmo, atskirų veiksmų, įvykių sudedamosios dalys. Todėl, siekiant griežtos tipologijos, žodžio *aprašymas* nevisai tiksliai vartosenai neturėtų klaidinti. Beje, painiavos dar sudaro ir stiliaus skirtybės: dalykinis ir meninis aprašymas (vokiečių kalboje jie net vadinami skirtingai: *Beschreibung* ir *Schilderung*).

Kuriant aprašymą, paisoma išorinių jo bruožų, sudarančių sudedamąsias teksto dalis. Aprašomasis dalykas patsai nenurodo, kokia tvarka turi būti tekste aprašomi jo bruožai, išoriniai ypatumai, t. y. koku nuoseklumu reikia išdėstyti teksto sudedamąsias dalis vieną po kitos. Aprašymo sudedamųjų dalių eilės tvarką nurodo erdvės santykiai. Z. Nauckūnaitė aiškina: „Aprašymas paprastai remiasi erdvės tvarkos principu, nes vaizduojami objektai yra tam tikroje vietoje, t. y. užima padėtį erdvėje“ (Nauckūnaitė 2002, 94). Ji nurodo aprašymo dalių išdėstymo variantus pagal tai, kaip aprašomasis dalykas atrodo žvelgiant 1) iš kairės į dešinę, 2) iš gilumos į priekį ar iš priekio į gilumą, 3) iš apačios į viršų ar iš viršaus į apačią (ten pat, 94–95). Suprantama, ši schema netiks, kada tekste apibūdinami tokie dalyko ypatumai, kurie suvokiami ne regėjimu, bet kitais pojūčiais. Paprastai tai būna trumpai, vienu, dviem sakiniais pasakytos detalės, kurias galima išgirsti, užuosti, paragauti, paliesti. Abejotina, ar tokios detales galima vadinti aprašomuoju teksto tipu. Kokia jo struktūra? Dėl šių klausimų reikėtų nuodugniai diskutuoti. Žinoma, jeigu garsai ar kvapai aptariami išsamiai, t. y. jeigu aprašymas yra išplėstas, vientisas, aiškos struktūros, tai tokį tekstą galima laikyti aprašymu. Dalykinių aprašymų esti enciklopedijose,

vadovėliuose, mokslo veikaluose. Rašytojai meninių aprašymų dažnai įterpia į grožinės literatūros kūrinius. Aprašymai skirstomi pagal aprašomąjį objektą: dažniausi aplinkos, daikto, žmogaus aprašymai (ten pat, 98). Gali būti augalo, pvz., medžio, architektūros paminklo, paveikslų, skulptūros aprašymų.

Samprotavimo branduolį sudaro ne materialaus išorinio pasaulio reiškiniai, išsidėstę laike ar erdvėje, bet abstrakti mintis, tezė, teiginys, nuomonė, kurią reikia aiškinti, įrodyti, pagrįsti, apginti, argumentuoti. Kuriant samprotaujamąjį tekstą, objektą sudarantis teiginys skaidomas į kitus teiginius, fragmentus, kurie išdėstomi tokia tvarka, kokios reikalauja loginis nuoseklumas. Taigi tarp šio tipo teksto elementų vyrauja priežastingumo santykiai. Žinoma, gali būti ir kitokių loginių santykių – motyvavimo, aiškinimo, apribojimo, tikslo ir kt. Reiškiant nuomonę, dėstant koncepcijas ir įsitikinimus, argumentuojant, įrodinėjant, aiškinant, svarstant, pagrindžiant neretai pasitelkiami kaip argumentai konkrečių reiškinių aprašymai, įvykių pasakojimas arba informacija apie kokius faktus, t. y. tekstas gali būti mišrus, vis dėlto kitokio tipo tarpai nenulemia bendro teksto pobūdžio, jo vientisumo, kurį grindžia atskirų teiginių eilės nuoseklumas – indukcinis ar dedukcinis protavimo būdas.

Skirtingai nuo aprašomųjų, samprotaujamuosius tekstus skirstyti grupėmis sudėtinga – nėra aiškaus skirstymo pagrindo. Z. Nauckūnaitė, nurodžiusi, kad Vakarų šalyse visų tekstų tipų sistemą dažniausiai sudaro keturi ar penki nariai – tai pasakojimas, aprašymas, aiškinimas, argumentavimas, kartais dar pridedamas instruktavimas, – visiškai pagrįstai iš šios sistemos išskiria aiškinimą ir argumentavimą, kaip vieno tipo – samprotavimo variantus. Ji teikia dviejų pakopų samprotaujamųjų tekstų skirstymo schemą, pagal kurią pirmiausia samprotavimas skiriamas į aiškinimą ir argumentavimą, toliau argumentavimas skirstomas į įrodymą, įtikinimą ir svarstymą (Nauckūnaitė 2005, 18–20).

Gilindamasi į samprotavimo variantiškumą, Z. Nauckūnaitė skiria dėmesio T. Troševos teikiamai tipologijai (Трошева 2003, 4–5). Pastaroji autorė į samprotavimo tipus žvelgia kaip į tam tikrą erdvę, kurią sudaro centras – grynojo samprotavimo tipas ir periferiniai (artimos bei tolimos periferijos) tipai. Šioje erdvėje išskiriami net septyni tipai. Z. Nauckūnaitė, kurdama savo klasifikaciją, nurodo, kad T. Troševa aiškinimą vadina tolimąja samprotavimo periferija, ir tai remia pačios Z. Nauckūnaitės koncepciją. Tačiau įdomu, kad T. Troševa visai neišskiria argumentavimo kaip atskiro varianto. Jos nuomone, samprotavimo komunikacinis uždavinys – suteikti kalbai argumentuojamąjį charakterį, o periferinių variantų paskirtis – suteikti teiginiams daugiau argumentuojamojo charakterio. Atrodo, kad ji samprotavimą tapatina su argumentavimu.

Reikšminga P. Rikioro aiškinimo ir supratimo procedūrų dialektikos samprata (Ricoeur 2001, 83–101). Autorius teigia, kad aiškinimo esmę sudaro pagrindimas. O pagrindimas, P. Rikioro nuomone, yra argumentacijos metodas (ten pat, 92). Šie teiginiai privalo dėmesio – galbūt pagrindimo procedūros sąvoka padėtų nuodugniau atskleisti argumentavimo ir samprotavimo santykį.

Apžvelgus pagrindinius tekstų tipus ir jų rūšis, matyti, kad juos diferencijuoja branduolyje glūdintis struktūros elementas – dalykas. Jis sieja tekstą su nekalbiniu pasauliu, lemia bendrą teksto turinį, todėl jį galima laikyti pirmuoju, centriniu teksto elementu. Kokie kiti elementai sudaro teksto branduolį?

Suprastas dalykas turi kuo nors patraukti, sudominti, nustebinti, kelti norą jį perprasti, suvokti, paversti savo patirtimi (čia tiktų *interiorizacijos* terminas). Kitaip sakant, randasi akstinas suvokti jo svarbą, jį vertinti. Sakysim, pasakojimo gali būti įdomus įvykio nepaprastumas, reikšmingumas; aprašymo – vaizdo, išvaizdos išskirtinumas, gal išpūdis, kurį kelia aprašomasis objektas; samprotavimo – problema, reikšmė. Kyla klausimai, akinantys gilintis į dalyką: *Kas jis yra? Koks jis? Kodėl jis toks? Kaip jis egzistuoja? Ką jis reiškia? Kaip jį vvertinti?* Kitaip sakant, suvokus dalyką, kyla mintis apie jo esmę. Tai reiškia, kyla klausimas, problema – antrasis elementas. Vienaip ar kitaip iškilęs klausimas, problema – taip pat priskirtina prie branduolio elementų.

Kartu su problema randasi ir tikslas ją spręsti. Tai pagrindinis veiklos tikslas, sudarantis realų teksto pamatą veikti – spręsti problemą. Jei taip galima pasakyti, tai dalykinis tikslas, nes jis kyla iš nekalbinio pasaulio. Jo nelingvistinė prigimtis ryškiai atsiskleidžia samprotaujamojo tipo tekstuose, ypač tiriamojo pobūdžio, kada siekiant išnagrinėti kokią problemą, reikia atlikti empirinius tyrimus. Pasakojamojo tipo teksto tikslas taip pat siejasi su objektu – reikalauja išigilinti į patį įvykį, perprasti, kaip jis rutuliojasi, kas jame svarbiausia, kas sudaro kulminaciją, kokia jo baigtis ir prasmė. O aprašyme būtina suvokti, kas, kokios sudedamosios dalys sudaro aprašomąjį daiktą ar vaizdą. Taigi iš klausimo, iš problemos kyla tikslas, motyvas analizuoti objektą, tirti jo sudedamąsias dalis. Tai pažinimo tikslas – suprasti, suvokti, pajusti, išgyventi, ištirti. Jis susijęs su veikla: skatina gilintis, pažinti, suvokti, tirti. Pažinimo tikslas nukreiptas į problemą ir su ja susijusią tikrovę.

Klausimų, problemų sprendimas formuojasi kaip pagrindinė mintis, tezė, hipotezė, idėja. Pradžioje ji gali būti labai miglota, bet vis tiek ji, jos užuomazgos, jau slypi teksto branduolyje. Teksto kūrimas gali būti tezės formulavimo, rutuliojimo procesas. Branduolyje jos, kaip branduolio elemento, buvimas turi būti juntamas, nors ir su minuso ženklu. Branduolys yra tarsi suglaustas tekstas, viso turinio sanakaupa. Iš branduolio toliau plėtojasi atskiri teiginiai – propozicijos, sudarančios visą tekstą. Tekstą suvokiant vyksta atvirkščias procesas: teiginiai sutraukiami, suglaudžiami – išryškėja branduolys.

Tačiau šių elementų dar nepakanka, kad rastųsi kalba, tekstas. Galima puikiai išmanyti dalyką su visa jo problematika, bet mintys ir sprendimai, esantys sąmonėje, gali ten ir likti. Reikia dar stimulo, poreikio, ketinimo tuos dalykus, patirtį kam nors perteikti. Iš čia kyla tikslas tai išreikšti kalbos priemonėmis. Tai jau kitokio pobūdžio tikslas, susijęs su kalbiniu bendravimu – komunikacinis tikslas. Taigi teksto savybė – tikslingumas, intencionalumas. Kaip be pažinimo tikslo negali būti tikslingos veiklos, taip be komunikacinio tikslo negali būti kalbinės veiklos.

Komunikacinio tikslo vaidmuo kuriant tekstą yra dvejopas: jis sudaro akstiną išreikšti, eksteriorizuoti turinį ir kartu jis lemia autoriaus intencijas adresatui. Kalbos aktų teorija aiškina, kad kalba galima siekti tam tikrų tikslų (lokucijos, ilokucijos ir perlokucijos aktai) norint perteikti adresatui informaciją arba jam padaryti poveikį (Остин 1986, 22–150). Kadangi kalbos aktai „sudaro kalbinio bendravimo esmę“ (Серль 1986, 152), reikia manyti, kad kalbos aktu siekiamas komunikacinis tikslas, intencija, jau glūdi teksto branduolyje. Taigi teksto branduolys galutinai susidaro tada, kai jame randasi komunikacinis tikslas, kai subjektas ryžtasi tapti komunikacijos dalyviu, adresantu ir kurti tekstą, pranešimą, diskursą.

Nesunku išvengti komunikacinio tikslo ryšį su kitomis teksto charakteristikomis. R. Marcinkevičienė aiškina, kad „retoriniai komunikacijos tikslai pasiekiami naudojantis įvairiais žanrais“ (Marcinkevičienė 2004, 194). Matyt, siekimas realizuoti tikslą suformuoja tam tikrą būsimojo teksto pavidalą – žanrą, kuriuo jis turėtų būti realizuojamas. Taigi žanras pareina nuo komunikacinio tikslo, jis yra antrinis. Todėl žanras priklauso branduolio periferijai ir per kalbos aktą realizuoja autoriaus tikslus – ir pažinimo, ir komunikacinį.

Taip pat branduolio periferijoje turėtų rasti ir teksto stilius, nes, kaip nurodo K. Župerka, stilių lemia kalbos funkcijos (Župerka 1983, 99–100), o šios glaudžiai susijusios su komunikaciniu tikslu. Nors neaišku, koks žanro ir stiliaus santykis – ar stilius lemia žanrą, ar atvirkščiai, bet žanro ir stiliaus sąsaja akivaizdi: kiekvienas tekstas turi kokį nors stilių, priklauso kokiam nors žanrui. K. Župerka nurodo, kokie žanrai būdingesni vienam ar kitam stiliui (ten pat, 101–115). O stilius (kartu su žanru) savo ruožtu lemia teksto kompozicinę sąrangą, kalbos priemonių atranką – teksto paviršines struktūras.

Teksto branduolys reguliuoja teksto lygmenis – gelminę ir paviršinę struktūrą. Tačiau nevienodai: gelminę struktūrą lemia dalykas, problema, iš čia rutuliojasi jos sprendimo būdai, nagrinėjimas, situacija, kiti turinio elementai – argumentai, teiginiai, įvykiai, veikėjai – apibendrinimai, išvados ir kt. Paviršinę struktūrą tvarko komunikacinis tikslas. Atsižvelgiant į jį atrenkamos kalbinės raiškos priemonės: žodžiai, sakiniai, jų siejimo būdai ir priemonės, sudarančios teksto rišlumą. Ir ne tik išorinį, bet ir vidinį, apimančią tipologinę teksto, kaip tipo, sąrangą, persmelkiantį visą tekstą laiko, vietos, loginio nuoseklumo ryšiais ir reguliuojantį teksto dalių išdėstymą – kompoziciją.

Paviršinei struktūrai priklauso ir formalusis teksto lygmuo: teksto skaidymas į atskiras dalis, skyrius, poskyrius, pastraipas, ir jų žymėjimas spausdintame tekste – įvairūs spaudos ženklai, o sakininėje kalboje – prozodiniai elementai, gestai, mimika ir kt. Galima numanyti, kad šios paviršinės struktūros raiškos priemonės įvairiai vartojamos skirtingų tipų tekstuose. Šiuo požiūriu jų tyrinėjimas galėtų duoti įdomių rezultatų.

Taigi tekstų tipologinės skirtybės ryškėja visuose struktūros lygmenyse. Jas jau galima išvengti teksto branduolyje, lemiančiame teksto struktūrą – ir gelminę, ir paviršinę – kiekvieno tipo skirtingai. Kadangi teksto struktūra apima visą teksto esmę

bei savitumą ir išskiria būdingus tipus, galima manyti, kad juos tiktų vadinti *struktūriniais teksto tipais*. Toks pavadinimas leistų juos atskirti nuo kitų teksto tipų ir nuo įvairių teksto intarpų, neturinčių struktūrinės visumos.

Be abejo, čia požiūris išdėstytas labai bendrais bruožais. Siekiant išryškinti pagrindines teikiamos sampratos gaires nesigilinta į šalutinius faktorius, veikiančius komunikacinę situaciją, kuri savo ruožtu daro įtaką kuriamam tekstui, ypač jo raiškai. Būtina pabrėžti, kad čia aptarti tik svarbiausi teksto tipai. Be to, negalima užmiršti, kad neretai pasitaiko mišrių tekstų – kada į vieną tipą esti įterptas kitas. Tokiu atveju galima teigti, kad tipas nėra grynas. Vis dėlto jo struktūrą, tiek gelminę, tiek paviršinę, net ir formaliąją, galima išvelgti ir priskirti atitinkamam teksto tipui. R. Koženiausienė, apibūdinusi tris pagrindinius teksto tipus, dar aptaria ir juos papildančius minčių reiškimo ir perteikimo būdus oratoriniame stiliuje. Šie būdai gali būti įterpiami į kiekvieną tipą. „Nė vienas iš minčių perteikimo būdų neturi persvaros, oratoriniam stiliui daugiau būdinga jų dermė ir nuolatinė kaita. Minčių reiškimo būdų skyrimas kuriam nors teksto tipui yra grynai sąlygiškas. Sakykim, digresija, aliuzija, sentencija, definicija, parentezė, charakterizavimas ir kitos priemonės yra visiškai savarankiški minčių reiškimo būdai. Jie gali įsiterpti ir papildyti visus tekstų tipus“ (Koženiausienė 1999, 178). Akivaizdu, kad panašių minčių reiškimo ir perteikimo būdų esama ne tik sakytinėje, bet ir rašytinėje kalboje. Visa tai ir sudaro sudėtingą tekstų įvairovę. Teksto branduolio sąvoka turėtų padėti gilintis į tą įvairovę, skirti ją sudarančius tipus, tų tipų atmainas ir jų struktūros ypatumus.

Išvados

1. Tradicinę tekstų tipologiją (pasakojimas, aprašymas, samprotavimas) galima pagrįsti dviejų pakopų dichotomine klasifikacija.
2. Dalykas–objektas kartu su teksto problema, teze ir tikslais sudaro teksto branduolį.
3. Teksto branduolio centras yra dalykas (objektas). Jame slypi teksto struktūros užuomazgos: turinio elementai ir jų santykiai – laikas, vieta, priežastingumas ir kt.
4. Branduolys tvarko teksto struktūros lygmenis nevienodai. Gelminę struktūrą daugiau lemia dalykas (objektas), problema, tikslai, o paviršinę struktūrą formuoja ir organizuoja periferiniai elementai – žanras ir stilius, priklausantys nuo komunikacinio tikslo.
5. Pasakojimas, aprašymas, samprotavimas ir kiti tipai iš esmės skiriasi savo struktūra, todėl derėtų juos vadinti *struktūriniais teksto tipais*.

Literatūra

- Aristotelis. *Rinktiniai raštai*. Vilnius: Mintis, 1990.
- Balčikonis J. *Rinktiniai raštai*. T. 2. Vilnius: Mokslo, 1992.
- Bartas R. *Teksto malomumas*. Vilnius: Vaga, 1991.
- Bitinienė A. *Funkciniai stiliai: sakinio ilgis ir struktūra*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 1997.
- Foucault M. *Diskurso tvarka*. Vilnius: Baltos lankos, 2001.
- Koženiauskienė R. *Retorika: iškalbos stilistika*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999.
- Labutis V. Dėl tekstų skirstymo ir apibūdinimo. *Teksto charakteristika*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2000.
- Marcinkevičienė R. Spaudos žanrų tipologija. *Darbai ir dienos* 38. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas, 2004.
- Mykolaitienė L. Pasakojamasis tekstas mokykloje: kūrimo būdai, klasifikacija. *Meniniai ir komunikaciniai tekstai*. Šiauliai: Šiaulių universitetas, 1997.
- Nauckūnaitė Z. *Teksto komponavimas: rašymo procesas ir tekstų tipai*. Vilnius: Gimtasis žodis, 2002.
- Nauckūnaitė Z. Argumentavimas tekstų tipų sistemoje. *Žmogus ir žodis* 7 (1). Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2005.
- Ricoeur P. *Interpretacijos teorija*. Vilnius: Baltos lankos, 2001.
- Rozenbergas J. Tekstų klasifikacijos problema. *Teksto charakteristika*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2000.
- Sirtautas V. Bendrieji teksto teorijos klausimai. V. Sirtautas, R. Petkevičienė, Č. Grenda. *Rinktiniai kalbotyros straipsniai*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2001.
- Vaskelienė J. *Trumpas teksto lingvistikos žinynas*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2007.
- Župerka K. *Lietuvių kalbos stilistika*. Vilnius: Mokslo, 1983.
- Лотман Ю. М. *Структура художественного текста*. Москва: Искусство, 1970.
- Остин Дж. Л. Слово как действие. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. XVII. Москва: Прогресс, 1986.
- Серль Дж. Р. Что такое речевой акт? *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. XVII. Москва: Прогресс, 1986.
- Трошева Т. Б. Система функционально-смысловых типов речи в современном русском языке (описание – повествование – рассуждение – предписание – констатация). *Филолог*. № 2/2003. Пермь: Филологический факультет Пермского государственного педагогического университета, 2003. Prieiga internete: http://www.philolog.pspu.ru/trosheva_sys.shtml.

Zita Alaunienė

TEKSTO SEMANTINIS BRANDUOLYS, KLASIFIKACIJA IR STRUKTŪRA

Santrauka

Pagrindiniai žodžiai: *teksto branduolys, gelminė struktūra, paviršinė struktūra, struktūrinis teksto tipas, pasakojimas, aprašymas, samprotavimas.*

Tradicinį tekstų skirstymą sudaro trys svarbiausi tipai: pasakojimas, aprašymas, samprotavimas. Nors jų skirtumai akivaizdūs, tačiau loginis skirstymo pagrindas yra neaiškus. Gal dėl to jie kartais painiojami. Straipsnyje siekiama šį skirstymą logiškai pagrįsti remiantis teksto branduolio sąvoka. Branduolio centrą sudaro objektas (dalykas), todėl tekstus galima skirstyti atsižvelgiant į objektą dichotominės klasifikacijos būdu. Pirmiausia materialumo pagrindu tekstai skiriami į materialius ir nematerialius (samprotavimas). Antroji pakopa – lokacijos pagrindu materialieji objektai skirstomi į erdvinius (aprašymas) ir neerdvinius (pasakojimas). Branduolyje glūdi, iš jo rutuliojasi ir kiti gelminės struktūros elementai: dalykas, problema, tikslai, kurie plėtodamiesi tampa teksto turiniu, materialia substancija – įvykiais, vaizdais, argumentais ir kt. Šie randa išraišką paviršinės struktūros sluoksniuose, jų elementuose – žanrinėje sandaroje, stiliuje, leksinėje ir gramatinėje raiškoje, grafiniame pavidale. Visi teksto elementai yra susieti tam tikrais ryšiais ir sudaro konkrečią struktūrą, kurioje svarbiausi yra santykiai. Juos lemia teksto branduolyje esantis objektas (dalykas). Pasakojimą struktūroja laiko santykiai, aprašymą – vietos, samprotavimą – priežastingumo. Be abejo, teksto elementus sieja ir kitokie santykiai, tačiau šie yra esminiai, struktūruojantys visą tekstą. Aptariamųjų tekstų pavadinimas literatūroje įvairus: *teksto tipas, retorinis teksto tipas, teksto organizavimo forma*. Siekiant atskleisti svarbiausią teksto ypatumą tikslingiausias terminas būtų – *struktūrinis teksto tipas*.

Zita Alaunienė

THE SEMANTIC NUCLEUS OF THE TEXT, CLASSIFICATION AND STRUCTURE

Summary

Keywords: *the textual nucleus, deep structure, surface structure, structural textual types, narrative, description, considerations.*

The article deals with the traditional structure of textual typology. The criterion of classification is based on the object (i. e. theme). The object with other elements makes the textual nucleus which contains the initial elements of the text. The deep structure of the text depends on the object in the centre of the nucleus. The object conditions the relationship among the constituent parts of each type: the narrative is structured according to the relations of time, the description – according to spatial relations, the considerations – according to the cause-and-effect relations. The surface structure of the text depends on the communicative aims contained in the nucleus which determines the features of genre and style. As texts are different in their structure, it is proposed to call them *structural textual types*.

